

УДК 342.72

І. О. Ієрусалімова,
к.ю.н., доцент кафедри
теорії та історії держави і права
ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»¹

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ТА ДЕМОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ПІВДЕННИХ ТА ПІВДЕННО-СХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ

Проаналізовано історико-правові аспекти регламентування процесів заселення південних та південно-східних областей України. Визначені основні етапи та особливості міграційної політики уряду Російської імперії.

Ключові слова: міграція, колонізація державна, колонізація народна.

Historical and legal aspects of a regulation of processes of settling of the southern and southeast areas of Ukraine are analysed. The main stages and features of migration policy of the government of the Russian Empire are defined.

Key words: migration, state's colonization, national colonization.

Постановка проблеми. Своєрідним правовим фундаментом міцності держави, який закріплює її цілісність та стійкість є конституційні засади її територіального устрою. Основні засади Конституції України, на яких ґрунтується її територіальний устрій, визначені з урахуванням історичних, економічних, екологічних, географічних та демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій регіонів. На наше переконання, врахування історичних особливостей територіального устрою України представляє собою ретроспективний аналіз історії формування українських земель за період історії української державності, а також період перебування українських земель у складі інших держав. Історичні події зумовили особливості розселення українського народу, щільності цього розселення та його національний склад. Без звернення до історії цих земель неможливо зрозуміти глибинні причини сучасних процесів, що відбуваються на південно-сході України. Погляд у ретроспективу сприятиме усвідомленню цінності територіальної цілісності нашої держави.

¹ Ierusalimova Irina. Associate Professor of the Theory and History of State and Law SHEI «Vadym Hetman Kyiv National Economic University»

Аналіз останніх наукових досліджень. Історія заселення і подальшого господарського освоєння південних та південно-східних областей України ще недостатньо вивчена істориками, демографами, економістами, істориками права. Хоча питання заселення вказаних територій розглядаються в багатьох дослідженнях А.О. Соколовського, Д.І. Багалія, В.О. Біднова, Н. Д. Полонської-Василенко та інших вчених, однак в них, як правило, аналізуються окремі проблеми, за обмежені проміжки часу і на підставі окремих історико-правових джерел, а не в усій сукупності.

Мета та завдання дослідження. Вивчення процесів формування південних та південно-східних областей України. Для досягнення поставленої мети передбачається вирішення наступних завдань: а) розглянути урядову міграційну політику з другої половини XVIII ст.; б) проаналізувати причини і характер міграційних процесів; в) виявити особливості міграцій різних етнічних груп; г) визначити ступінь впливу міграцій 1861–1814 рр. на соціально-економічний розвиток південних та південно-східних областей України.

Викладення основного матеріалу. На сучасному етапі українського державотворення вельми актуальною є проблема адміністративно-територіального устрою. На державному рівні розробляється Концепція удосконалення адміністративно-територіального устрою України, завданням якої є визначення та аналіз актуальних проблем в цій сфері, з'ясування правових, організаційних, фінансових та інших засад їх вирішення; здійснюється підготовка проекту Закону України «Про адміністративно-територіальний устрій України», у якому м відають бути розвинуті відповідні положення Конституції України.

Крім того, сьогодні на порядку денному гостро стоять питання, пов'язані з внесенням серйозних змін в діючу Конституцію і закони України, що стосуються виборів, розвитку парламентаризму та самоврядування на місцях. У поле зору знову опинилося дискусійне питання про можливість і доцільність федеративного устрою країни, яке на думку його прихильників, більш повно відображає економічні, культурні та політичні інтереси регіонів і етносів, які їх населяють. Прихильники і противники «двомовності» і федеративного устрою України, як на Заході, так і на Сході країни, у своїх суперечках виходять не тільки з реалій сьогодиншнього дня, а й з тривалої історії соціально-економічного та політичного розвитку своїх регіонів.

У процесі довготривалого та складного історичного розвитку за окремими частинами території України закріпилися певні назви: Галичина, Волинь, Буковина, Поділля, Слобожанщина, Західна Україна, Таврія, Бессарабія, Покуття, Запоріжжя, Новоросія, Малоросія, Гетьманщина та ін. По відношенню до земель Південної України до початку XX століття вживався термін Новоросія.

Назва «Новоросія» пояснювалася не стільки пізнім входженням її територій до складу Російської імперії, скільки відносно повільним господарським освоєнням слабо заселеного, нового краю.

До кінця 18 століття територія Дикого поля, по якій проходили кочовища ногайських і частини кримських татар була малопридатною для життя і відповідно малозаселеною. Від набігів орд з Дикого поля страждали Литовсько-Польська держава і Русь. Певний порядок у регіоні підтримувала Золота Орда, яка дозволила будувати генуезькі форти, але потім Орда розпалася, новим господарем регіону стала Османська імперія та її сателіт – Кримське ханство. Генуезькі форти зруйнували, а вздовж узбережжя залишилися кочувати численні ногайські орди (так звана Мала Ногайська орда, яка з часом розпалася на кілька орд і підкорилася кримському хану).

Наприкінці XV – початку XVI століть на північному сході Дикого поля була створена Запорізька Січ з центром на острові Хортиця. З південного сходу прибули сюди і донські козаки. У XVI – XVII століттях запорожці й донці заснували на берегах Дніпра та Азовського моря опорні пункти. Вони вважали ці майже неосвоєні землі своїми і називали їх Ханською Україною. Після входження Гетьманщини під протекторат Російської імперії у 1654 році, московські державотворці також починають претендувати на Причорноморські степи.

Перший етап колонізації південних земель почався за Петра I: на південному кордоні Малоросії і Речі Посполитої виникли перші селища, населені запорізькими козаками і селянами – втікачами з Російської імперії. Петро I запропонував поневоленим Туреччиною слов'янам переселятися в малозаселені та відповідно малоосвоєні райони Російської імперії. У 1727 році з південнослов'янських поселенців був сформований Сербський гусарський полк, якому доручалася охорона південних кордонів Росії і відводилися землі навколо Бахмута. Серби заснували ряд

військово-землеробних поселень, які увійшли до складу двох новостворених провінцій: Новосербія в північній частині Херсонської губернії (Єлизаветградський повіт) і Слово-яносербія в північно-східній частині Катеринославської губернії (Слово-яносербський повіт). 24 грудня 1751 р. був опублікований іменний указ імператриці Єлизавети «Про прийняття в підданство сербів, що бажають оселитися в Росії і служити особливими полками; про призначення на межі з Туреччиною вигідних місць для поселення...». [1].

Хоч сербських переселенців було порівняно небагато, однак важливим був сам факт початку колонізації земель, які складали північну частину майбутньої Новоросії.

У 1764 році указом імператриці Катерини II, для захисту російської держави від турецько-татарської агресії на землях колишньої Слово-яносербії (13 сотень Полтавського і 2 сотні Миргородського полків) і «Задніпровських місць» (Новосербія і Новослобідський козацький полк з центром у фортеці Святої Єлизавети) була створена Новоросійська губернія, яка включала південні степові повіти Малоросії. Адміністративним центром був Кременчук.

До другого етапу формування Новоросії можна віднести період після перемог над турками, які поступилися відповідно до Кючук-Кайнарджийського мирного договору (10 липня 1774 р.) Азовом, Керчю та іншими територіями. У 1774 році був створений Новоросійський край. Генерал-губернатором Новоросії став ясновельможний князь Г. А. Потьомкін.

У 1783 році Росія приєднала Кримське ханство, з якого була утворена Таврійська область (з 1802 року – губернія). За Ясським мирним договором 1791 року територія Новоросійського краю збільшилася ще на Очаківську область. Таким чином, Новоросія простягалася від Дністра до Кубані.

Нарешті, в 1812 році відповідно до Бухарестського мирного договору, який завершив чергову війну з турками, до складу Росії увійшла Бессарабія (межиріччя Дністра і Прута).

Окремого аналізу заслуговує процес освоєння південного сходу сучасної України. Так, заселення територій сучасної Південної України у 18–19 ст. було тим історичним процесом, що у визначальній мірі обумовив специфіку економічного, соціального, політичного та культурного розвитку краю. Жоден дослідник історії регіону не міг не звертати увагу на цей процес. Більше того, в

історіографії поступово сформувався підхід до історії краю крізь призму його заселення та колонізації. Автором першого і майже єдиного узагальненого нарису історії заселення та колонізації Південної України у 18 на початку 19 ст. став український вчений Д.І.Багалій, який вважав колонізацію Новоросійського краю специфічною сторінкою загальної історії російської колонізації. [2]

Досвід багатьох країн показує, що для успішного вирішення проблем міграції потрібна пряма або непряма допомога держави в облаштуванні мігрантів. Одночасно така допомога є найважливішим регулятором напрямків та обсягів міграційних потоків. У Російській імперії державна міграційна політика завжди відігравала дуже важливу роль. [3]

При цьому колонізаційна політика вирішувала як політичні, так і економічні завдання. Переселенський рух регламентувався низкою Найвищих Імператорських Указів, а також спеціальними переселенськими законами.

Процес активного заселення і господарського освоєння Новоросії відбувався в 2 етапи: з кінця 18 століття – до скасування кріпосного права, а потім з 1861 по 1917 р. – періоду становлення та розвитку капіталізму.

Можна виділити три види соціальної колонізації: державна, народна, «володільницька». Крім того, виділялись два типи колонізації за етнічним принципом: російська (як державна так і народна) та іноземна.

Державна колонізація розпочалась ще з часів Запоріжжя (сербська) та включала в себе наступні заходи: будівництво укріплених ліній, військова колонізація поруч із культурною, міська колонізація – будівництво Херсона, Катеринослава, Миколаєва, Одеси та ін.

Спільним за формою із народною колонізацією виступало заселення сіл, слобод, містечок, хуторів краю. Їх жителі належали до українського (малоросійського) і руського народу (великороси), не включаючи іноземців.

У малоросійській колонізації виділялося три елементи – запорізькі поселенці, вихідці з Задніпровської (правобережної) Малоросії і переселенці з лівобережної та частково слобідської України. Українські селища були перемішані з руськими. Всі землі, призначені для заселення, поділялись на казенні (або державні) та приватні (поміщицькі). Тому все руське населення Новоросійського краю можна розділити на дві великі групи – вільних посе-

ленців, які жили на державних землях, і приватних (поміщицьких) селян, які оселялися на землях приватних осіб та потрапляли в залежність від них.

Що стосується руських колоністів, то це були казенні та економічні селяни, однодворці, козаки, відставні солдати, матроси, дяки і розкольники. З Ярославської, Костромської, Володимирської губерній викликалися казенні селяни, які володіли будь-яким ремеслом.

Перший перепис (ревізія) населення, що відбулася в 1719 р., зафіксував на території майбутньої Катеринославської та Херсонської губерній в якості перших переселенців 14,4 тис. представників руського етносу і 7,5 тис. українців.

Провідне місце серед руських переселенців займали розкольники. Вони почали оселятися в Новоросії ще за царювання Анни Іоанівни і навіть раніше в Херсонській губернії, але кількість їх було невеликою. Набагато більше з'явилося розкольників в 50-х рр. XVIII ст., коли сам уряд маніфестами викликав їх з Польщі та Молдавії. Їм віддали землі у фортеці св. Єлизавети (Єлизаветград) та її околицях, де вони заснували села, які відрізнялися багатолюдністю і заможністю.

У 1785 і 1786 р. досить значна їх кількість оселилася в Дніпровському повіті Таврійської губернії. 14 грудня 1762 р., з'явився сенатський указ «О позволении раскольникам выходить и селиться в России на местах означенных в прилагаемом у сего реестре», де зазначалось наступне: «Для поселения старообрядцев назначить места, лежащие между Днепром и Перекопом...» [4] У 1795 р. з Порти Оттоманської вийшло і оселилося в Очаківській області 6524 старообрядців.

Із середини 70-х років 18 ст. починається потужна поміщицька колонізація півдня України. У середовищі місцевого діючого та відставного офіцерства, колишньої запорозької старшини, поміщиків сусідніх губерній помітно зріс попит на землю та готовність власними силами та коштами забезпечити її заселення. Процесу поміщицької колонізації активно сприяв російський уряд, прагнучи силами дворянства якнайскоріше заселити та впорядкувати край. Законодавче забезпечення земельних роздач було затверджено конфірмованим актом «Плани роздач казенних земель Новороссийской губернии» 1764 року та рескриптом Катерини II Катеринославському губернатору В.Каховському про роздачу земель між Бугом і Дністром 1792 року. [5]

Серед колоністів особливу і надзвичайно численну групу складали втікачі: великороси і малороси. Щоб швидше заселити Новоросійський край, уряд, можна сказати, санкціонував тут право притулку. 5 травня 1779 р. був опублікований Маніфест «О вызове воинских нижних чинов, крестьян и посполитых людей, самовольно отлучившихся за границу». Маніфест не тільки дозволяв безкарно повертатися до Російської імперії всім утікачам, а й надавав їм 6-річну пільгу від сплати податків. Поміщицькі селяни могли не повертатися до своїх поміщиків, а переходити на становище державних селян.

Місцеве керівництво не гидувало і злочинцями. На поселення надсилались арештанти з Московської, Казанської, Воронежської і Нижегородської губерній.

Характерною особливістю заселення Новоросійського краю було використання іноземних колоністів, які відіграли надзвичайно важливу роль у процесі освоєння нових земель. Оскільки кількість населення у самій Росії в той час була не дуже великою, було прийнято рішення залучити іноземців до процесу заселення Новоросійського краю. Уряд розраховував на те, що серед іноземців можуть знайтися люди, які володіли знаннями і вміннями, яких не було у російських переселенців.

Процес переселення іноземців почався з указу від 24 грудня 1751 р., згідно з яким було дозволено «сербскому уроженцу Австрийской службы полковнику Хорвату поселиться на месте за Днепром, названной новой Сербией, и сформировать из сербских выходцев два полка: гусарский и пандурский». Потім був виданий ще ряд указів про розміщення іноземців в «Заднепрських місцях» і про створення там Нової Сербії.

З початком правління Катерини II настала нова ера в історії іноземної колонізації Новоросійського краю. 22 червня 1763 р. був прийнятий указ «Об учреждении Канцелярии опекунства иностранных колонистов» та прилюднений так званий «вызывной» Маніфест «О даруемых иностранным переселенцам авантажах и привилегиях» та «Указ об учреждении Канцелярии опекунства иностранных переселенцев» [6]. Ці документи надовго стали фундаментом для розвитку колонізації (аж до реформи 1871 р.)

У Маніфесті імператриця закликала іноземців селитися переважно для розвитку промислу та торгівлі. На його підставі іноземці селилися там аж до початку царювання імператора Олександра I.

У 1779 р. у травні та листопаді були опубліковані «Жалованные грамоты христианам греческого и армянского закона, вышедшим из Крыма в Азовскую губернию на поселение» [7]. За жалуваними грамотами переселенці (греки і вірмени) звільнялися на 10 років від усіх державних податків і повинностей; все їх майно перевозилося за рахунок скарбниці; кожен знов прибулий отримував на новому місці 30-десятинний наділ землі; незаможні «поселяни» у перший рік після переселення користувалися харчами, насінням на посів і робочою худобою «с возвращением за все оное в казну через 10 лет»; крім того, держава будувала для них будинки; всі переселенці назавжди звільнялися військової повинності.

Одним з найбільш значних іноземних поселень в Новоросії стало поселення німців-менонітів (баптистів). На підставі Маніфесту Катерини II 1763 «О дозволеніи всем иностранцам, в Россию въезжающим, поселяться в которых губерниях они пожелают и о дарованных им правах» [8]. 228 сімей виїхали з Пруссії (околиці Данцига) та на початку 1786 р. уклали через своїх депутатів спеціальний договір з урядом. На підставі цього договору вони отримували ті ж пільги, що й інші іноземці, а також гроші на дорожні витрати, кормові гроші, насіння для посіву, право «заводити» фабрики, займатися торгівлею, вступати в гільдії і цехи. Землі їм були відведені в Катеринославській губернії на правому березі Дніпра з островом Хортицею, де вони заснували 8 сіл. У 1845 р. загалом німецьких поселенців в Новоросії було вже 95700 осіб.

Романська колонізація була зовсім незначною: одне село швейцарців, трохи італійців і кілька французьких комерсантів.

У 1769 р. почалося переселення в Новоросійський край євреїв-талмудистів із західних територій Російської імперії та Польщі на підставі формального дозволу з наступними умовами: вони повинні були самі побудувати собі житло, школи, мали право тримати винокурні; пільги від «постоїв» та інших повинностей їм давалася всього на рік, їм дозволялося наймати собі руських робітників, вільно сповідувати свою віру і т. п. Незважаючи на незначні пільги, їх розселення у містах було досить успішним. Зовсім інакше було з створенням єврейських землеробних колоній, початок заснування яких відноситься до 1807 р., коли перша партія єврейських переселенців утворила в Херсонському повіті колонії. На їх облаштування уряд витратив величезні суми, але результати були незначними: землеробство

у євреїв розвивалося дуже погано, а самі вони прагнули в міста і бажали займатися дрібною торгівлею, ремеслами, маклерством. Від незвичного клімату і поганої води серед них розвивалися повальні хвороби.

За часів правління Олександра I іноземна колонізація в межах Новоросійського краю починає здійснюватись на інших умовах. Так, в маніфесті від 20 лютого 1804 року відмічалось, що слід приймати для переселення тільки тих іноземців, які за своїми заняттями можуть служити хорошим прикладом для селян. Для них потрібно відвести особливі землі – казенні або куплені у поміщиків; це мають бути сімейні і заможні господарі, які займаються землеробством, вирощуванням винограду або розведенням шовковичних черв'яків, скотарством і сільськими ремеслами (ковальством, ткацтвом, пошиттям одягу і т. п.); інших ремісників не приймати. Вихідцям надавалась свобода віросповідання та звільнення на 10 років від усіх податків і повинностей; після закінчення цього терміну вони повинні будуть нести ті ж повинності, що й російські піддані, виключаючи «постойну» повинність, військову та цивільну служби, від якої раніше вони звільнялися назавжди. Всім колоністам відводилося по 60 десятин землі на родину. На цих підставах і було запропоновано поселити іноземців в різних місцях Новоросії.

З початку 1804 року російський уряд зайнявся улаштуванням побуту кочових орд ногайських. З метою організації особливого управління ногайцями Указом 16 квітня 1804 року була створена Експедиція ногайських орд.

Доповнювали картину народонаселення Новоросії цигани. Влада Російської імперії намагалася «осадити» циган, змусити їх оселитися на постійні місця проживання. У 1836 році було затверджене положення про «поселение коренных цыган на прежней основе», а у 1839 році вийшов закон «О поселении цыган на вольных казенных землях» [9]. Згідно з останнім законом у Бесарабії 782 родини отримали 9902 десятин землі.

Таким чином, кількість новопоселенців у Новоросії постійно збільшувалась. Якщо в 1768 році загальна кількість жителів в Новоросії дорівнювала 100 тис. чол., то вже в 1823 р. – 1,5 млн чол.

Наступний поштовх до заселення південноукраїнського регіону та його прискореного соціально-економічному розвитку надало скасування кріпосного права у 1861 році. На південь Російської імперії активно хлинув потік вільних самостійних мігрантів з

усіх губерній. Найбільшу кількість переселенців давали губернії Центрального чорноземного району: Воронежська, Курська, Орловська, Пензенська, Рязанська, Тамбовська і Тульська, а також губернії Правобережної і Лівобережної України та Білорусі. За рівнем участі другої хвилі переселенського руху на південь України перше місце займало селянство російських губерній (що дало 45,3% переселенців від загальної їх кількості), друге – Лівобережної (23,6%), третє – Правобережної України (23,0%) і четверте – Білорусі (8,1%) [10].

Заселення Південної України тривало і на початку XX ст. Цей період характеризувався зменшенням чисельності мігрантів, які оселялися в сільській місцевості і збільшенням числа тих, хто оселявся в містах.

Станом на 1 січня 1911 року на названих територіях проживало 12340000 чоловік, а площа Новоросії складала 298 тисяч км² або 261 900 кв. верст.

При цій різноманітності етносів, основу складали східнослов'янські народності, кількість яких росла, з одного боку, за рахунок природнього приросту, а з іншого – масового заселення ними південноукраїнських земель. Так, удільна вага українців, руських, білорусів, які проживали в Катеринославській губернії наприкінці XIX – початку XX століття складала 86,8%, в Херсонській – 74,5%, в Таврійській – 70,8%.

Висновки. Внаслідок довгострокового заселення південні та південно-східні території перетворилися в найбільш багатонаціональний регіон Російської імперії. На цих територіях на початку XX ст. проживало більше 50 етносів, що надовго обумовило особливості розвитку цього краю.

Звернення до історичного досвіду допоможе оцінити стан сучасних міграційних процесів у державі, визначити наскільки ступінь і характер нормативної регламентації у цій сфері відповідає декларованим цілям державної політики. Вивчення історії питання надасть можливість краще передбачити соціальні наслідки правового регулювання міграційних процесів, уникнути багатьох помилок у правотворчій діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Собрание Первое. Т.9 №6891 – Санкт-Петербург – 1830. // Complete

Collection of Laws of the Russian Empire in 1649. The first collection. V. 9 № 6891 – St. Petersburg – 1830.

2. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків: Основа, 1991. – 256 с. // Bagaley D.I. History of Sloboda Ukraine. Kharkov: Basis, 1991. – p. 256.

3. Рибаловский Л.Л. Исторический опыт регулирования миграции населения в России М., 1994. – С.113 // Ribalovsky L.L. The historical experience of regulation of migration in Russia Moscow, 1994. – p. 113.

4. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Собрание Первое. Т. 16. № 11725 – Санкт-Петербург – 1830. // Complete Collection of Laws of the Russian Empire in 1649. The first collection. V 16. № 11725 – St. Petersburg – 1830.

5. Сурева Н.П. Питання про законодавчу регламентацію поміщицького землеволодіння на півдні України на початку XIX ст. // Наукові праці історичного факультету ЗДУ.-Запоріжжя. «Просвіта», 1999. – Вип. VI. – С.38–44. // Sureva N.P. The issue of legal regulation of landlordism in southern Ukraine in the early nineteenth century. «Proceedings of the historical faculty ZDU. – Zaporizhzhya. «Prosvita», 1999. – V. VI. – p. 38–44.

6. Багалій, Д. І. Колонізація Новоросійського краю. Київ, 1889. С. 33 // Bagaley, D.I. Colonization of Novorossiysk Territory. Kyiv, 1889. p.33.

7. Собрание актов относящихся к обозрению истории Армянскаго народа Полное собрание законов Российской Империи с 1649 года. Собрание Первое. Том 16 – Санкт-Петербург – 1830. // Collection of acts of the laws of the Russian Empire relating to a review of history of Armenian people. Complete collection in 1649. The first collection. V.16 – St. Petersburg – 1830.

8. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года, т. 16, Санкт-Петербург – 1830. // Complete collection of laws of the Russian Empire in 1649, t. 16, St. Petersburg – 1830.

9. Зіневич Н. О. Цигани в Україні: формування етносу і сучасний стан // Український науковий журнал. – К., 2001. – № 1. – С. 40–52. // Zinevych N. O. Ukrainian romany: the formation of ethnic and modern condition // Ukrainian scientific journal. – K., 2001. – № 1. – p. 40–52.

10. Бойко Я.В. Заселение южной Украины. Этностатистический очерк. Черкасы «Вкрикаль», 2007. Y. Boyko Zaselenye South of Ukraine. Etnostatychtycheyy Essay. Cherkasht «Vkrykal», 2007.

IERUSALIMOVA I. HISTORICAL, LEGAL AND DEMOGRAPHIC ASPECTS OF UKRAINE SOUTHERN AND SOUTH-EASTERN REGIONS FORMATION